

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Дарин Войнов Тенев

за дисертационния труд на

Десислава Бориславова Узунова

„Образът на двойника в литературата – модели и прочити (Психоаналитични прочити на образа на двойника в диaboлистичната проза)“

за придобиване на научната и образователна степен „Доктор“

в област на висшето образование 2.1. Филология (Научна специалност – Теория и история на литературата)

Дисертационният труд на Десислава Узунова върху образа на двойника в диaboлистичната проза се състои от увод, седем глави, заключение и библиография с общ обем 273 стандартни страници. В библиографията са посочени 147 заглавия (но следва да се отбележи, че немалко автори са цитирани коректно вътре в труда с посочени библиографски данни в бележки под линия, без да бъдат включени в библиографията; текстове на Жак Лакан, Евгени Генчев, Жан-Люк Нанси, Жак Дерида и др. попадат в тази група).

Уводната част задава общата перспектива към проблема за двойника, като го вписва в пресечната точка на кризата на идентичността у раздвоения човек и художественото представяне на двоенето и раздвояването. Така между психичното и литературното още оттук двойникът се явява двойно проблематизиран – веднъж през перспективата на науките за човешката душа, втори път – през фикционалното повествование и специфичните му техники и похвати.

Първата глава задава общата теоретико-методологическа рамка на изследването и представя предмета, задачите и целите на изследването. Очертана е перспективата, в която се схващат понятията за образ, модел и прочит, включени в заглавието. Тъкмо една теория на литературния модел и теоретико-анализационното моделиране осигурява и особена методологическа плоскост за изследването, която би трябвало да осигури метаравнището на саморефлексивност, откъдето дисертационният труд да изгражда своите теории (теоретични модели), като внимава както за уникалността на

разлежданите текстове, така и за дистанциране спрямо клинично насочения психоаналитичен дискурс, използван в работата.

В тази глава е изведен и основният обект на анализ – българският диaboлизъм. Това стесняване на фокуса може да бъде единствено приветствано, защото то придава историческа плътност на развиваните теории, отнасяйки ги към произведения, детерминирани темпорално, жанрово и контекстуално. Едновременно с това, потяното фокусиране спомага дисертационният труд да не попадне в капана на говорене за литературен двойник въобще, а интертекстуалните връзки да бъдат релевантизирани с оглед на спецификата на диaboлизма. Диaboлизмът като обект на изследване, разбира се, не е неутрален; като жанр и като течение той се е оказал и доказал като най-плодотворната почва за раждане на двойници в българската литература – никога преди и никога след това не е имало толкова двойници по страниците на произведенията на българските автори, колкото при диaboлистите. В този смисъл, изборът на диaboлизма за обект е повече от уместен. Третата глава е мястото, където се експлицира и аргументира връзката между диaboлизма и проблема за двойника, като по този начин е научно защитена и темата, фиксирана в подзаглавието на дисертационния труд.

Но изборът на диaboлизма е уместен и поне в още един смисъл. Интересът към диaboлизма в последните години се засилва и така става ясна оскъдността на предходни анализи, а с нея и нуждата от нови интерпретации, позволяващи задълбочено преосмисляне на неговия феномен. Самата Десислава Узунова е от изследователите, които най-активно допринесоха през последните години този интерес да доведе до задълбочени проучвания, библиографски открития и академични постижения – ще спомена единствено текстовете, които благодарение на нея се появиха на страниците на специализирани периодични издания, националната конференция, посветена на диaboлизма, организирана от екип, в който тя игра водеща роля, както и току що публикувания сборник с текстове от конференцията, без който никое по-нататъшно говорене за литературния диaboлизъм няма да може да мине. Дисертацията се отнася към един обект, който все още не е достатъчно обговорен в българското литературознание, за да хвърли нова светлина върху него. Когато в третата глава е прегледана вторичната литература върху диaboлизма като цяло и върху двойниците в диaboлистичната проза в частност, докторантката умело успява да разчертае пространството, пряко свързано с избраната от нея тема, което е било

маркирано, но не и цялостно разработено от предходните изследвания – бяло поле в средата на картата, което дисертацията си дава за задача да опише.

На редовете по-горе беше обърнато внимание на избора на българската диабolistична проза като обект на изследване. Но трябва да се отбележи, че дисертацията не преследва литературно-исторически цели (и несъмнено написването на историята на диаболизма в България остава като задача за едно бъдещо и различно изследване), а поставя през диаболизма теоретичен проблем – как да се говори за двойника в литературата. Методологическият избор на Десислава Узунова е въпросът за двойника в диабolistичната проза да бъде анализиран през психоаналитична призма.

Тъкмо в светлината на този теоретичен въпрос следва да се чете и втората глава на работата, която предлага един опит за типологизация на двойниците в литературата. Хронологичното въвеждане на отделните типове не бива да заблуждава, защото не става дума за литературно-исторически преглед. Предложената типологизация не търси изчерпателност (а по теоретични причини подобна изчерпателност би била невъзможна – в крайна сметка, тя би предполагала способност да се идентифицират всички двойници, което означава, че в мисленето за двойника ще се тръгва откъм идентичност и идентифициране: две понятия, които двойникът разколебава и подрива). Но на този етап на работата тя не търси и сериозна теоретична обосновааност. Това, до което Д. Узунова ще стигне в края на втора глава, таблицата от с. 41-42, разграничаваща близнака, сянката/ отражение, изкуствено създадения двойник и двойника като вътрешно разцепване на субекта, може лесно да бъде проблематизирана дори с бегъл поглед към, например, *Елексириите на дявола* на Е.Т.А. Хофман, където близнакът, отражението и вътрешното разцепване са неотделими. Това, което Узунова показва, без да казва изрично, тук е социално разпознаваемата основа при мисленето на двойника, от която да се отгласне изследването ѝ. Още от началото, според мен, идеята не е да се даде изчерпателно изброяване на всички произведения с двойници, а през малко на брой представителни произведения да се посочат културологично релевантни аспекти, които да послужат за база на типологизация, предрефлексивно валидна за читателите, за да може от този споделен начален пункт те да бъдат поведени из собствените теоретизиращи моделирания на докторантката. (Това би обяснило донякъде и липсата на преглед на основни заглавия от литературоведските изследвания върху двойника. Струва ми се, все пак, че дисертацията би спечелила от

едно дори и чисто информативно и повърхностно проследяване на изследвания върху двойника в други художествени произведения и различни литературни периоди.¹⁾

Както беше споменато, въпросът за двойника в диaboлистичната проза е поставен през призмата на психоанализата. В първата глава са начертани основните насоки за използване на психоаналитични теории, а отделните теории са внимателно представяни в най-ключовите глави на работата (от четвърта до седма), където се изгражда теоретико-анализационен модел чрез тези теории на различни произведения на диaboлистите и се третира особени аспекти на двойника. Спирането на психоаналитичната перспектива също изглежда изключително уместно в контекста на съвременните изследвания върху диaboлистичната проза, защото от началото на деветдесетте години на миналия век до днес почти винаги изследователите използват психоаналитични понятия за критическото описание на герои и случки от ранните текстове на Владимир Полянов, Георги Райчев и Светослав Минков, но техните употреби най-често се базират на мъглява обща култура, нямат строгостта на изчистен научен апарат, нерелексивно смесват конфликтни възгледи на различни психоаналитици и разчитат на неопределената саморазбираемост и понякога необяснима синонимизация на изтласкване, отричане, отхвърляне, потискане, несъзнавано, подсъзнавано, проекция и т.н. Работа като тази на Десислава Узунова в такъв контекст може да внесе яснота и задълбоченост не само с представянето на различни теории, но и с начина, по който със самата идея за повече от един модел през повече от една теория показва относителните ограничения на всяка от теориите при свързването ѝ с един или друг въпрос на художествената литература. Този ход на докторантката демонстрира удържането на критическа дистанция спрямо разглежданите във връзка с диaboлизма психоаналитични теории.

1 Особено ясно се натрапва липсата на имена като Димитрис Вардулакис (който присъстваше в първия вариант на дисертацията, обсъден на вътрешно катедрено заседание, но е останал в последния вариант единствено в библиографията), Андрю Уебър или Никлас Ройл. Техните изследвания (вж. Dimitris Vardoulakis, *The Doppelgänger. Literature's Philosophy*, New York: Fordham University Press, 2010; Andrew Webber, *Doppelgänger. Double Visions in German Literature*, Oxford: Clarendon Press, 1996; Nicholas Royle, *The Uncanny*, Manchester: Manchester University Press, 2003) в много отношения са близки до духа на работата на Узунова. Други заглавия от последните десетилетия, които можеше да се споменат, са Ilana Shiloh, *The Double, the Labyrinth and the Locked Room. Metaphors of Paradox in Crime Fiction and Film*, New York: Peter Lang, 2011; Gordon Slethaug, *The Play of the Double in Postmodern American Fiction*, Carbondale, Illinois: Southern Illinois University Press, 1993; John Herdman, *The Double in Nineteenth-Century Fiction*, Basingstoke: Macmillan, 1990; Paul Coates, *The Double and the Other. Identity as Ideology in Post-Romantic Fiction*, London: Macmillan, 1988; Karl Miller, *The Double. Studies in Literary History*, Oxford: Oxford University Press, 1985; Eugene Cook (ed.), *Fearful Symmetry. Doubles and Doubling in Literature and Film*, Tallahassee: University Presses of Florida, 1981.

За вход към въпроса за двойника, поставен от психоаналитична перспектива, е използвано понятието на Фройд *das Unheimliche*, което е централно за цялата работа. То е тематично разгледано двукратно, в подглава 2.4.2 на втора глава и в първата половина на четвърта глава, като е проследена неговата история от Йенч към Фройд. Именно то е и отправната точка в четвъртата глава за анализите на „Един гост“ и „Черният дом“ на Полянов и „Човекът, който дойде от Америка“ на Минков. Трябва да се отбележи същевременно, че в аналитичната част, особено в критическия модел на „Черният дом“, Д. Узунова преминава от Зигмунд Фройд към Ана Фройд, за да задълбочи аналитиката на защитните механизми, която ѝ служи при моделирането тук.

В петата глава теоретичният инструмент е зает от Мелани Клайн и теорията на обектните отношения. Това ѝ позволява да проследи една психоаналитична възможност за проблематизиране на фигурата на двойника, която Клайн и клайнството не са развили. Изведеният теоретичен инструмент е използван за анализа на „Ерих Райтерер“ на Полянов и за по-сетнешното му поставяне в сравнителна перспектива с „Уилям Уилсън“ на Е. А. По. Искане ми се да посоча този момент от работата като един от най-приносните и важните, защото тук Узунова сякаш най-убедително показва как при конкретната работа с хубожествен текст критическото моделиране е породило теория, която използва психоанализата (на М. Клайн), но вече не е психоаналитична, а литературоведска, една литературоведска теория на паразита, която би могла да бъде използвана нататък и при критически прочит на други произведения.

В шестата глава с помощта на теорията на Франсоаз Долто за несъзнавания образ на тялото са анализирани двойниците в „Мрежата на дъжда“ на Полянов и „Какво може да се случи нощем“ на Минков. Долто е позволила на Узунова да свърже проблема за двойника с въпроса за творчеството. Двоенето, раздвояването на пишещия води до удвояване на неговите двойници, което е показано особено убедително в анализа на „Мрежата на дъжда“. Разказът на Минков, от друга страна, писан след диaboлистичния му период, показва ироничната страна на такова раздвояване, ирония, която диaboлизъмът все още не е бил склонен да допусне без уговорки.

Седмата глава, последна преди заключението, обвързва проблема за двойника с въпроса за женското и през феминистическа психоаналитична перспектива проследява

образа на диaboличната жена в различни произведения на Полянов, Минков и Райчев, като тъкмо на Райчев е обърнато и повече внимание.

Дори бързото изброяване на свършеното в четвърта, пета, шеста и седма глава позволява да се забележат две неща. Първото е, че става дума не за една, а за няколко психоаналитични теории. Тази множественост вече беше коментирана във връзка с имплициранията от нея ограниченост на всяка от теориите при подхождането към проблема за двойника. Всяка от тях дава да се осветли различен аспект, различно произведение. Изводът от този жест е, че психоанализата не се мисли като всемогъща и всеядна – тя е неединна и дори когато работи като добър литературоведски инструмент, изследователят трябва да държи сметка за специфичните граници, които тя му налага при конструирането на аналитико-теоретични модели.

Второто нещо, което се забелязва, е изборът на конкретни теоретици от историята на психоанализата. И не е трудно да се забележи логиката зад този избор. Веднъж въвела Зигмунд Фройд, Десислава Узунова се насочва към двата клона след разцепването на психоанализата непосредствено преди смъртта му – психологията на Аза, която тръгва от начина, по който Ана Фройд работи с втората топика, и теорията на обектните отношения, свързвана с Мелани Клайн. По-нататък Д. Узунова се обръща към може би най-големия психоаналитичен обрат след споменатото разцепване, а именно създаването на френската школа, към която причисляваме Жак Лакан, Франсоаз Долто, Даниел Лагаш, а по-нататък Серж Льоклер, Жан Лапланш и др. Закономерно последната глава се обръща към наследството на тези теории у авторки като Симон дьо Бовоар и Люс Иригаре. Прави впечатление, че повечето от психоаналитичните теории, с които работи дисертационният труд, не са често използвани от литературната критика и теория. Така например, Узунова се спира на Ана Фройд, а не на по-популярния сред литературоведите Ерик Ериксън или пък на някой от критиците, свързани с психологията на Аза, като Норман Холанд; спира се на Мелани Клайн вместо на много повече цитирания в литературоведски текстове Доналд Уиникът, въпреки че работата цитира и Уиникът и показва достатъчно ясно, че и неговите схващания добре се познават; спира се, най-сетне на Долто, а не на Лакан (който е вероятно най-реферираният психоаналитик след Фройд извън стените на психоанализата), въпреки че голяма част в шеста глава проследява ключови моменти от вижданията на Лакан като вход към теорията на Долто. Тези избори несъмнено са направили работата по дисертацията по-трудоемка, но същевременно и по-приносна.

Вероятно и седмата глава би могла да се развие още от такава гледна точка – през по-малко коментирани психоаналитички, занимаващи се с жената и представянето ѝ от страна на мъжа.

Психоанализата обаче в тази работа е само инструмент, който при това се модифицира при всеки удобен случай с оглед на работата върху конкретните текстове и върху по-общия литературоведски проблем. Вече беше спомената теорията на паразита от пета глава, която показва и доказва залога – литературоведски, не психоаналитичен – на такива модификации. Използването на Жак Дерида, Сара Кофман, Ролан Барт и др. сякаш върви в същата посока да направи релевантна, така да се каже, психоанализата по отношение на литературознанието. В това отношение е почерпен опит от работата на Миглена Николчина, Амелия Личева, Камелия Спасова, Мария Калинова и други изследователи, които са показали как една литературоведска теория може да употребява психоаналитичен ключ и да остава литературоведска, при това в пряка връзка с въпроса за двойниците. В този смисъл, трудът на Десислава Узунова се вписва в една особена българска традиция, която лесно може да бъде възведена към ранната работа на Юлия Кръстева. (Твърдението на с. 6, че „изследователска задача на дисертацията се състои в полагане на българската диaboлистична проза в логиката на съвременните теоретични наблюдения върху двойника и двойничеството“ може да се разбира тъкмо в такъв план. Узунова не се интересува общо от съвременните теории за двойника (по-горе мимоходом посочих липсата на преглед на литературата по въпроса), а от тази специфична перспектива, обвързана с историята на българската теория, чиито най-скорошни представителки са Камелия Спасова и Мария Калинова.)

Цялостната задача, която този дисертационен труд си е поставил, така се оказва изключително сложна. Тя предполага особеното мета-ниво на литературната теория на моделите; конкретното изграждане на модели, изискващо задълбочени познания както в областта на психоанализата (при това на повече от една теория), така и на изследваните произведения и критиката върху тях; удържането на дистанция спрямо психоаналитичния инструмент; модифициране на инструмента за релевантизирането му с оглед на литературоведската проблематика. Дисертацията не предлага една теория за двойника в диaboлистичната проза, а множество теоретични модели, удържани в единство от общия методологически захват. Успешното изпълняване на задачата е извършено с елегантност и внимание, които заслужават възхищение.

Още е можело да бъде извършено по отношение на работата с изказа, тъй като има незавършени и нецели изречения, на които понякога липсва дори сказуемото. Както посочих в началото, някои от цитираните текстове, чиито референции са коректно посочени в бележките под линия, не са включени в общата библиография. Има и не малко дребни пропуски или грешки, които лесно биха могли да се отстранят. Така например, на с. 60 не е посочено откъде е взета показаната фигура (от Roos Brekelmans); на с. 35, 103, 104 и 108 ‚unheimlich‘ е изписано погрешно като ‚unhaimlich‘; на с. 78 се казва, че в тази глава ще бъдат разгледани четири разказа, но са разгледани само три; на с. 66 романът на Хофман *Еликсирите на дявола* е наречен разказ; на с. 63, 75 и 79 името на героя от „Пясъчния човек“ Спаланцани е изписано неправилно като Спалацини; на с. 155 посоченото в скоби „отхвърляне“ е трябвало да се постави след „форклузия“; на с. 158 е изпуснато едно „не“, което обръща смисъла на изречението: „Реално е това, което може да бъде изказано...“ вместо „Реално е това, което не може да бъде изказано...“ и т.н. Но това са дребни дефекти, бързо поправими.

Бих задал две по-общи групи от въпроси, едната по-скоро литературно-историческа, а другата – по-скоро литературно-теоретична. (1) Анализирани са два разказа на Минков, които, както е изрично посочено в работата, не принадлежат към диaboлистичното му творчество, но запазват диaboлистични елементи (включително проблема за двойника). Това поставя въпроса за границите на диaboлизма и трансформациите му в други жанрове и стилове. Как се трансформира диaboлизма и биха ли важали изводите за двойниците, направени въз основа на диaboлистичната проза, без уговорки за недиаaboлистични двойници? (2) Използвани са психоаналитични теории за осмисляне на двойника, но възможно ли е психоанализата да е изправена пред невъзможност да мисли истински – и какво би означавало това да се мисли истински – двойниците в литературата? Не е ли принудена психоанализата да подчинява двойниците на идентифицируем – ако и раздвоен, неединен – индивид? И по този начин не ни ли кара психоанализата да подчиним литературния двойник на идеята за предполагаема психика, психологизирайки по този начин неща, които в литературата не опират до психика, а до стил, похвати, игра със знаци, реторика – езикови разподобявания, които вероятно могат не просто да предшестват „психичния двойник“, а да го правят възможен?

Един последен въпрос, който бих задал, е свързан с нещо съвсем конкретно и не попада в горните две групи. Става дума за анализа в шеста глава на „Мрежата на

дъжда“. Там се коментира книгата „Гибел“ на К. Храбър, наречена „огледална проекция на пишещия“ и видяна като „материален образ на двойника“. Никъде обаче не се коментира връзката на самия разказ „Мрежата на дъжда“ с този, който го пише – Владимир Полянов, въпреки очевидните аналогии и на първо място аналогията със заглавието на първата му книга – сборникът разкази „Смърт“ от 1922. Как да се мисли и анализира „Гибел“, ако тя е двойник на материалния двойник на Полянов, наречен „Смърт“ и издаден през 1922? Прехвърлят ли литературните двойници границите на литературата?

Поставените тук въпроси са подбудени от дисертацията, но те са външни на собствените ѝ цели и задачи. Затова и имат функцията единствено да продължат разговора върху образа на двойника и диaboличната проза, който Десислава Узунова продължава да вдъхновява.

Авторефератът представя изчерпателно и обективно всички основни идеи на работата. Приносите са посочени адекватно; някои от петте точки, изброяващи приносите, включват повече от един принос. Изследването задоволява критериите за дисертационен труд и убедено подкрепям пред уважаемото научно жури присъждането на образователната и научна степен „доктор“ на Десислава Узунова.

Доц. д-р Дарин Войнов Тенев
(Софийски университет „Св. Климент Охридски“)

София, 09.05.2018 г.